

18. Правда. Орган Центрального и Московского комитетов ВКП(б). – 1928. – 22 июля.
19. Червоний шлях. – 1922. – 5 травня.
20. Там само. – 1927. – 12 вересня.
21. Даниленко В.М. Рабочий класс и культурная революция на Украине. – К., 1986. – 287 с.
22. Липинський В.В. Становлення і розвиток нової системи освіти в УСРР у 20-ті роки. – Донецьк, 2000. – 347 с.
23. Розвиток економіки і культури Кіровоградщини за 40 років. 1917– 1957. – Кіровоград, 1958. – 97 с.
24. Ряппо Я. Что дала Октябрьская революция в области просвещения на Украине. – Харьков, 1928. – 147с.
25. Шкот Л.Й. З історії розвитку народної освіти на Кіровоградщині за 40 років Радянської влади (Наукові записки Кіровоградського педагогічного інституту). – Кіровоград, 1958. – № 6. – С. 12–16.

#### ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

**Філоретова Лариса Мартіївна** – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України КДПУ ім. В. Винниченка

*Наукові інтереси:* суспільно-політичний рух в Україні кінця XIX – початку XX ст.

## ЄЛИСАВЕТГРАДСЬКИЙ ПЕРІОД У ЖИТТЄПИСУ РОДИНИ ШУЛЬГІНИХ (1894 - 1899 рр.)

**Сергій ШЕВЧЕНКО (м. Кіровоград)**

*У розвідці йдеться про малодосліджений період життя наприкінці XIX століття в Єлисаветграді (тепер – Кіровоград) українського громадського діяча, представника “Київської історичної школи” Якова Шульгіна. Висвітлюються його зв’язки з українською інтелігенцією, службова банківська та наукова діяльність. У повітовому центрі на Інгулі пройшли п’ять років дитинства його синів, майбутніх першого керівника зовнішньополітичного відомства УНР Олександра та героя Крут Володимира Шульгиних.*

**Ключові слова:** Єлисаветград, Шульгин, український громадський діяч.

*In the article the question is about the scantily explored period of life in the end XIX of age in Elisavetgrade (now is Kirovograd) of the Ukrainian publicman, representative of “Kyiv’s historical school” Jacob Shul’gina. Light his connections with Ukrainian intelligentsia, official bank and scientific activity. In a district center on Ingule five years of childhood passed future first leader of foreign-policy department UNR Alexander and hero Krut Vladimir Shulgin’s.*

**Key words:** Elisavetgrad, Shylgin, Ukrainian public figure.

Століття царської і радянської епох не сприяли вивченню життєвого, службового, громадського, творчого шляху видатних постатей національної історії, які увійшли до літопису Центральної України. Дослідженню й оприлюдненню підлягав переважно матеріал про царських осіб, імперсько-мілітарних та більшовицьких діячів, представників соціалістично-реалістичної культури, причетних до краю. Тим часом на Єлисаветградщині народилася чи мешкала низка відомих українців, які своєю подвижницькою

діяльністю пробуджували національну свідомість народу, наближаючи час відродження його державності. Лише в роки незалежної України в Кіровограді стало відомим, що до літопису міста романівської доби увійшла одна із знаних у національній історії другої половини XIX – XX століть родина Шульгиних. Ця інформація оприлюднена на сьогодні тільки в кількох місцевих газетах [1]. Важливим мемуарним джерелом щодо перебування сім'ї в місті є спогади в екзилі О. Шульгина, опубліковані 1969 р. в Записках Наукового товариства ім. Т. Шевченка [15], у зв'язку з чим у радянську добу вони були недоступними вітчизняним дослідникам. Дані про роботу Я. Шульгина в Єлисаветградському відділенні Держбанку Росії є в його службовій справі в Держархіві Кіровоградської області [7]. Його автографи зафіксовані в справах колег [5]. Архівні [8–9] й опубліковані [12] джерела містять згадки про громадську діяльність Якова Миколайовича. Ці та інші матеріали досліджено для всебічного аналізу обставин його службової, громадської, а також наукової діяльності, сімейних і особистих зв'язків з відомими представниками української інтелігенції, внеску Шульгиних у громадське життя міста.

Яків народився 1857 р. в Києві. Із трьома сестрами, рано втративши батьків, виховувався в дядька, професора всесвітньої історії університету св. Володимира Віталія Шульгина [17]. Як і він, обрав фах історика, формуючись у стінах цього закладу під впливом Д. Антоновича, М. Драгоманова. З ними та іншими українофілами входив до Старої Київської Громади. 1876 р. виїхав за кордон, зблизившись з тамтешніми українцями. Друкувався в часописах Відня й Женеви. Повернувшись в Україну, займався педагогічною діяльністю, дописував до періодики. За українофільську діяльність в Одесі був засланий до Єнісейська [15, с. 235]. Після Сибіру отримав дозвіл жити у Варшаві, потім – у Києві. На поч. 1890-х рр. у “Київській Старовині” виходять його статті про Коліївщину [16] (високо оцінена В. Антоновичем та М. Грушевським [4, с. 170]), П. Полуботка [18] та школи Правобережжя в сер. XVIII ст. [19]. З'явилася також низка заміток і рецензій. Але наукова праця історика переривається. Не маючи права викладати як “політично неблагонадійний”, він змушений кардинально змінити фах і місто.

“Жити вічно на випадковий і мізерний заробіток від приватних лекцій було тяжко. І тут з'являється несподівана пропозиція: родина Шульгиних була досить тісно пов'язана з проф. Бунге, що був у той час міністром фінансів. Людина ліберальна і порядна, він вирішив допомогти батькові та призначив його на контролера Державного Банку в Єлисаветі. З матеріального боку це була добра посада, контролер у цій установі є другою особою після директора. Але ця нова сфера діяльності була чужою батькові, а їхати до Єлисавету, провінційного міста, відриваючись від Громади, від “Киевской Старины”, від книжок було не легко... Та батько погодився.

Десь літом 1894 року він мусив поїхати спершу до Кременчука на Полтавщині, де при тамошньому банкові вивчив нове діло. ... Незабаром стаж скінчився, і всі ми переїхали до Єлисавету ...”, – згадував О. Шульгин [15, с. 239]. Офіційно банківське відділення відкрилося 1 червня. А 8 серпня священник Успенського собору привів Я. Шульгина до присяги, у тексті якої, зокрема, йшлося: “...Зобов’язуюся і клянуся Всемогутнім Богом, перед Всемогутнім Богом, перед Святим Його Євангелієм у тому, що ... силі і владі належні права і переваги, узаконення ... по розумінню, силі і можливості застерігати та обороняти, і при цьому... для своєї корисливості, спорідненості, дружби і ворожості всупереч посаді своїй і присязі не чинити,... перед Богом і судом Його страшним у тому завжди відповісти можу: як суть мені Господь Бог душевно і тілесно допоможе... Цілую слова і хрест...” [7, арк. 17].

Як людина відповідальна, Я. Шульгин сумлінно виконував роботу. 19.9.1895 р. спадковий дворянин затверджується в чині губернського секретаря, секретаря зі старшинством, 14.5.1896 р. нагороджується орденом Станіслава IV ст., 24.11.1896 р. – срібною медаллю на Олександрівській стрічці [2]. Але робота не приносила задоволення. Додому приходив втомленим і знервованим о 15–16<sup>їх</sup> годині. Виснаження, відсутність можливості працювати з комплексами провідних першоджерел національної історії, відірваність від наукових кіл зумовили перерву в дослідницькій діяльності. Зокрема, історик не зміг реалізувати задум написати монографію про Ю. Немирича.

“Дещо, правда, писав, – згадує син Олександр, – наприклад,... коли... опинився в паризькій тюрмі (в “Літературно-науковому Віснику”)”. Цю статтю, де йшлося про епізод емігрантського періоду, було прочитано кільком гостям у квартирі Шульгиних [8, арк. 251]. 1899 р. в “Записках Наукового товариства імені Шевченка” вийшла стаття Шульгина “Україна після 1654 року”. Рецензент у “Київській Старовині” зауважив, що написано її за кілька років до цього, з чого робимо висновок, що це було в елисаветградський період. У публікації показано невідповідність дій Москви й Петербурга від Переяславської Ради до Катерини II сподіванням українського народу. Так, 1667, 1681 і 1686 рр. зі згоди Романових велика територія Правобережної України, яка 1654 р. входила до козацької держави, відійшла Речі Посполитій або заборонялася для заселення. Наступ Росії на українську автономію 1722, 1734 і 1764 рр. привів до ліквідації Гетьманщини, а потім і Запорізької Січі. 1783 р. імперія завершила закріпачення українських селян. І, нарешті, українських віруючих позбавили можливості обирати митрополитів та пастирів.

1899 р. у “Записках” НТШ вийшла стаття Я. Шульгина (як і попередня, підписана “Л. Ч.”), присвячена пам’яті померлого наприкінці 1898 р. В. Ястребова. М. Грушевський називає останнього елисаветградським

приятелем Якова Миколайовича [4, с. 174]. Спілкуючись із фактично провідним дослідником минувшини краю, випускником-істориком університету в Одесі, викладачем земського реального училища, кореспондентом Московського археологічного товариства при Новоросійському університеті, дійсним членом Товариства історії та старожитностей, членом-кореспондентом Церковно-археологічного товариства при Київській духовній академії Ястребовим [3], Шульгин, очевидно, певним чином тамував свій історико-дослідницький “голод” у провінції. Якова Миколайовича раніше могли зацікавити публікації елисаветградця, пов’язані з гайдамацькою тематикою [20]. Під час елисаветградського періоду Шульгина Ястребов друкувався в “Київській Старовині”, “Записках імператорського Одеського товариства історії та старожитностей”, “Старожитностях”, “Етнографічному огляді”, “Археологічних вістях та замітках”. Рецензії й відгуки на його праці писали Яворницький, Кримський, Сумцов, Гошкевич. Володимир Миколайович міг запросити Якова Миколайовича відвідати організований ним музей у реальному училищі, оглянути пам’ятник професору В. Григоровичу на Петро-Павлівському цвинтарі.

“Єлисавету батьки не любили, – підкреслює О. Шульгин. – ...Батько був сумний. Мрії його про університетську кар’єру були давно забуті; життя програне... Сумна була й мама. Велику роль відіграло нудне життя в Єлисаветі, відсутність справжньої громадської діяльності, яка для її гарячої, високоідейної натури була така потрібна... Сумно було, але не безнадійно... Знаходили батьки іноді собі відраду... Не завжди Єлисаветград був пусткою в українському відношенні. Не був він таким подекуди і за часів перебування там моїх батьків”. Я. Шульгин часто спілкувався із своїм товаришем ще київського періоду лікарем П. Михалевичем. У місті на Дніпрі Панас Іванович здобув фах медика, найближче зійшовся з громадівцями В. Антоновичем, О. Русовим, Ф. Вовком, М. Драгомановим. Після вислання з Києва жив на Чернігівщині, брав участь у російсько-турецькій війні. Не отримавши права повернутися до Києва, Михалевич у др. пол. 1870-х рр. оселився в Єлисаветграді, де, на думку Антоновича, потребувало зміцнення середовище української інтелігенції. І дійсно, прибулий пожвавив тут народовольчий просвітницький рух, очолив українофільський гурток, де різночасно брали участь І. Тобілевич, М. Лащенко, К. та І. Стиранкевичі, Й. Шевченко, О. Русов, М. Левитський [2]. Згадуючи своє перебування в Єлисаветграді, О. Русова називала П. Михалевича “видатним Українцем, демократом чистої води, євангельської моралі у відносинах з людьми” [14, с. 91]. Панас Іванович висилається до Сибіру. 1892 р. повертається до Єлисаветграда, відновлює приватну лікарську практику, береться за переклади українською.

Яків Миколайович після поїздок до Києва розповідав приятелеві новини національного громадського життя. “Сам Михалевич своєю милою вдачею розганяв сум батьків, нав'язаний і ненависним банком з пародією на справжніх людей, і його власними глибокими розчаруваннями... З себе він був дуже приємний: високий на зріст, з сивуватою головою, невеличкою борідкою та вусами, а очі звертали на себе увагу: в них відчувалась і добрість, і бистрий розум. Від нього віяло як простотою, так і великою внутрішньою гідністю”, – пише О. Шульгин [15, с. 246]. Наприкінці 1890-х, коли Шульгини мешкали неподалік Ковалівського бульвару, вони чи не щодня приймали велику родину Михалевичів (у них, як і в господарів, було четверо дітей), або вирушали до них у центр, до Успенського собору, у гості. Михалевич став домашнім лікарем Шульгиних, які приязно ставилися й до його дружини Катерини, за походженням селянки з Полтавщини. Панас Іванович приходив на українські зібрання додому до товариша. Син останнього Олександр, порівнюючи двох друзів, колишніх засланих, пише, що батько “був певно сміливіший, але ... й більш незалежний, бо був капітал мами (спадковий. – С.Ш.)... Нарешті, Єлисавет не був для нього, як для Михалевича, місцем його “злочинної” діяльності”.

Сім'я Шульгиних, яка в останній період мешкала неподалік театру, ходила на історичні п'єси (“Сава Чалий”, “Богдан Хмельницький”), комедії і драми Карпенка-Карого, захоплювалася грою корифеїв національної сцени. Одного разу Любов Шульгина збрала гроші і зі своєю сестрою Марією Устимович придбала подарунки Карпенку-Карому (“каламаря на мармуровій дошці, з двома срібними ведмедиками”), Саксаганському (великий срібний келих) та Ліницькій (кошик квітів), які було піднесено під час бенефісів одного з артистів. “Батьки, – згадував О. Шульгин, – ... вирішили публічно вітати наших артистів, щоб усі бачили, що й українці мають кого шанувати і вміють шанувати... Театр, український театр, робив своє виховне діло, а мої батьки, чим могли, прагнули піднести престиж наших незабутніх корифеїв” [15, с. 252].

Карпенко-Карий з дружиною-акторкою Софією часто бували в Шульгиних вдома “і були у великій приязні з батьками. Пригадую собі, як ми з мамою зустрічали на вулиці Карпенка-Карого та довго гуляли разом, бо він оповідав мамі проекти своїх нових творів. Мама незвичайно уважно слухала, і не раз вставляла зауваження, чи висловлювала своє захоплення. Раз у нас було читання нової п'єси Карпенка-Карого – “Сава Чалий”. Всі українці були в зборі... Якось були у нас Карпенко і Саксаганський. Останнього попрохали заспівати; він згодився, але сказав, що співатиме потиху, бо “не в голосі”. Під акомпанемент тітки заспівав він “Ой, що ж бо то й за ворон”, і співав так, що голос його заповнив всю кімнату. Співав він знаменито”, – згадував в еміграції О. Шульгин [15, с. 251]. Одного разу до Якова Миколайовича завітали Микола Садовський із Євгеном Чикаленком.

Практично всі українські діячі, приїжджаючи до міста, заходили до Шульгина, у т. ч. поет Микола Вороний, який саме переклав рідною мовою працю господаря про Коліївщину. Бували тут і місцеві “свідомі українці; їх було небагато... Пригадую старого Лашенка, незаможного урядовця (можливо, інспектора-освітянина, батька майбутніх викладачів-емігрантів у Чехії Ростислава та В’ячеслава. – С.Ш. [11, с. 55]), та ще котрогось, здається, Кулаковського, що мав велику бороду та писав якісь нудні оповідання, які читав у нас”, – згадував Олександр Якович [15, с. 251].

В особовій справі контролера банку офіційно зафіксовані дві його відпустки: з 20.8.1896 р. на 2 місяці (саме в цей період народилася четверта дитина в сім’ї – 29 серпня) та з 16.2.1898 р. – на 25 днів. Його ж сім’я щоліта їхала на Полтавщину до родичів дружини Устимовичів. Лише одного разу, пише Олександр Якович, батьки найняли під Єлисаветградом у “дідичів Мар’яновичів житло, після чого заприятелювали з цією родиною” [15, с. 240]. Вірогідно, це була дворянська родина Івана та Віри Мар’яновичів, з якими познайомитися Шульгин міг в Єлисаветградському товаристві поширення грамотності та ремесел, до складу якого входили й інші чільні представники тогочасної влади, підприємницької та гуманітарної еліти – М. Левитський, П. Михалевич, П. Рябков, М. Слободзінський, О. Тарковський, С. Шимановський, Е. Тамм, Олеші [9, с. 1–2], [12; 24, с. 37], [9, арк. 1]. Частину із них бачимо у в звіті із влаштування товариством безкоштовної громадської бібліотеки, до чого, зокрема, долучились О. Тулуб, Я. Шульгин, В. Ястребов.

На час призначення до міста на Інгулі сім’я новоспеченого банківського службовця мала дітей Надію та Олександра (майбутній член Центральної Ради, генеральний секретар міжнаціональних та міжнародних справ, міністр закордонних справ УНР). 1894 – 1896 рр. народилися Володимир (стане членом Центральної Ради, загине в бою під Крутами) та Микола. Їхнім вихованням займалася мама Любов Миколаївна, яка походила із козацько-старшинського роду Полтавщини Устимовичів. “Батьки повинні жити для дітей”, – говорила вона, не віддавши дітей до зросійщених єлисаветградських навчальних закладів. “Несвідомі ми були того, які цінні перлини вкладали наші батьки в наше національне виховання. А яка відвага була в батьків (недавня кара батька та Сибір!), що говорили з нами по-українському. Скільки людей перестерігало їх, що це небезпечно...”, – згадувала їх донька Надія. Мама в Єлисаветграді часто ходила в українському вбранні. “І росіянки говорили: “Странная дама, ходит в малорусском костюме, ведёт детей за руку и говорит с ними по-малорусски!” Навіть Карпенко-Карий був здивований постійним спілкуванням цієї родини українською мовою: “Чи ти завжди так говориш?”, – питав Надію Шульгину, похваливши після ствердної відповіді [15, с. 243–244]. Шульгини приймали студентів, які поверталися на

канікули, гімназистів старших класів. Господиня прагнула пробудити в них національне почуття. Молодь частували, при необхідності допомагали матеріально. Дехто з гостей читав тут свої україномовні аматорські вірші. Згодом вони приходитимуть до Шульгиних у Києві.

Наприкінці елісаветградського періоду Шульгин увійшов до Наукового товариства ім. Т. Шевченка. “Яків Миколич, був обраний дійсним членом НТШ 1 червня 1899 р., – отже у першій черзі кандидатів історично-філософської Секції, поряд із В. Антоновичем, Ф. Вовком, М. Грушевським...”, – йдеться в примітках до переднього слова збірника на пошану О. Шульгина [10, с. 5].

21 липня 1899 р. Яків Миколайович звільняється з роботи за власним бажанням, і Шульгини переїзять до Києва. Там розширилася можливість громадської, наукової і педагогічної діяльності глави сім'ї, здобути освіту його діти, відбулося їхнє становлення як патріотів України.

Яків Шульгин як друга посадова особа відділення Держбанку Росії в повітовому центрі зробив вагомий внесок у його становлення і діяльність, у розвиток фінансової галузі міста й регіону, у кредитування торгівельно-промислових підприємств, сільського господарства, дрібних установ. Він із дружиною помітно посилив громадське національне середовище міста. Квартира Шульгиних стала одним із “українських домів” зросійщеного Єлісаветграда. Господарі показували городянам приклад національного виховання дітей, двоє з яких через два десятиріччя стануть відомими діячами національно-визвольних змагань. Перспективи аналізу життєпису родини Шульгиних, її внеску в національну історію полягають у поглибленому дослідженні київських, полтавських, закордонних, фамільних першоджерел.

#### ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Босько В. Від Єлісаветграда до станції Крути // Народне слово. – 1993. – 16 березня; Шевченко С. Шульгини: Інгульська сторінка // Вечірня газета. – 2008. – 25 січня.

2. Бракер Н. Опанас Іванович Михалевич (1848 – 1925 рр.) // Єлісавет (Кіровоград). – 1992. – 8 липня. – С. 2–3.

3. Владимиръ Николаевичъ Ястребовъ (Некрологъ) // Киевская Старина. Т. LXVII. – 1899. – Октябрь. – С. 121–126; Бракер Н. Володимир Миколайович Ястребов (До тридцятих роковин смерті) // Єлісавет. – 1992. – 20, 27 травня.

4. Грушевський М. Пам'яті Якова Шульгина // Збірник на пошану Олександра Шульгина (1889 – 1960): Праці історико-філософської секції / Записки НТШ Т. CLXXXVI. – Париж – Мюнхен: Б/в, 1969. – С. 169–174.

5. ДАКО (Державний архів Кіровоградської області). – Ф. 7, оп. 2, од. зб. 86, 141, 158 та ін.

6. ДАКО. – Од. зб. 158.

7. ДАКО. – Ф. 7. – Оп. 2. – Од. зб. 187.

8. ДАКО. – Ф. 56. – Оп. 1. – Од. зб. 12.

9. ДАКО. – Ф. 56 – Оп. 1. – Од. зб. 15.

10. Дирекція Історично-Філософської Секції та Відділ Наукового Товариства. м. Шевченка у Європі. Вступне слово // Збірник на пошану Олександра Шульгина... – С. 5–10.
11. Куценко Л.В. “Народу самосійні діти...” Українська доля Дикого поля. – Кіровоград: Б/в, 2005. – 120 с.
12. Обзоръ деятельности Елисаветградскаго Общества развития грамотности и ремесель за 1895/6 годъ. – Елисаветградъ: Типографія Гольденберга, 1897. – 75 с.
13. Памятникъ профессору В.И. Григоровичу на могиле его въ Елисаветградѣ. – Одесса: Типографія Штаба Одесскаго военнаго округа, 1894. – 83 с.
14. Русова С. Мемуари. Щоденник. – К.: Поліграфкнига, 2004. – 544 с.
15. Уривки із спогадів Олександра Яковича Шульгина // Збірник на пошану Олександра Шульгина... – С. 197–308.
16. Шульгинъ Я.Н. Очеркъ коліевщины по неизданнымъ и изданнымъ документамъ 1768 и ближайшихъ гг. // Кіевская Старина. Т. XXVIII. – 1890. – Январь – март. – С. 185–210, 381–418; Т. XXIX... Апрель – июнь. – С. 22–52, 268–306, 409–426.
17. Шульгинъ Виталій Яковлевичъ // Русскій Біографическій словарь. Шебановъ-Шютцъ. Издаваемый Императорскимъ Русскимъ Историческимъ Обществомъ. – С.-Петербургъ: Типографія Управленія Уделовъ, 1911. – С. 515–517 (М.: Пресс, 1999. – 557 с.).
18. Шульгинъ Я.Н. Павелъ Полуботокъ, полковникъ черниговскій (1705 – 1724) // Кіевская Старина. Т. XXXI. – 1890. – Октябрь – декабрь. – С. 522–538.
19. Шульгинъ Я. Несколько данныхъ о школахъ в правобережной Украине въ половине XVIII в. // Кіевская Старина. Т. XXXIV. – 1891. – Июль. – С. 97–118.
20. Я-въ В. Въ запорожскомъ захолюстьѣ // Кіевская Старина. Т. LXVII. – 1885. – Декабрь. – С. 721–729; его же. Гайдамацкая песня о лесе // Там же. – С. 776; его же. Гайдамацкий бандурист // Там же. – 1886. – № 10. – С. 379–388.

#### ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

**Шевченко Сергій Іванович** – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії КДПУ ім. В.Винниченка.

*Наукові інтереси:* проблеми історії Центральної України XVIII – поч. XXI ст.